

Διεθνές Μουσικολογικό Συνέδριο

Modus-Modi-Modality

Διοργανωτές:

Κλάδος Μουσικών Σπουδών του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου
Σύλλογος για τη Μελέτη της Μουσικής των Βαλκανίων της Διεθνούς Μουσικολογικής Εταιρείας
(IMS Regional Association for the Study of Music on the Balkans)

Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Λευκωσία, 6 - 10 Σεπτεμβρίου, 2017

Κωνσταντίνος Χαριλ. Καραγκούνης
Μία «Εξήγηση» τού «Δύναμις. Άγιος ο Θεός...» του Ξένου Κορώνη
από τον μελουργό και εξηγητή Ρηγίνο εκ Ζαγοράς (Πήλιο)

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Κύριε Πρόεδρε, αξιότιμα μέλη της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής του συνεδρίου, κυρίες και κύριοι,

επιτρέψτε μου, πριν από οποδήποτε άλλο, να επιβραβεύσω και συγχαρώ τους εμπνευστές τού συγκεκριμένου συνεδρίου, όσους εργάστηκαν για την διοργάνωσή του και συνεχίζουν να κοπιάζουν για τη διεξαγωγή του, έπειτα δε να ευχαριστήσω ειλικρινά και να εκφράσω ευγνωμοσύνη για την τιμή που μου γίνεται να συμμετέχω.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ο τίτλος τής ανακοινώσεώς μου αφορά στην «εξήγηση» μίας μελοποίησεως τού *Δύναμις. Άγιος ο Θεός...*, από τον πηλιορείτη μελουργό και «εξηγητή» Ρηγίνο εκ Ζαγοράς, ο οποίος είχε το σπουδαίο προνόμιο να διατελέσει μαθητής τού Πέτρου Πελοποννησίου († 1778), Λαμπαδαρίου τής Μεγάλης τού Χριστού Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη, ενός από τους πλέον φημισμένους μουσικούς τής Πόλης κατά τον ΙΗ' αιώνα. Ο Ρηγίνος ισχυρίζεται ότι το *Δύναμις* που «εξηγεί» είναι του βυζαντινού Πρωτοψάλτου και μελουργού Ξένου τού Κορώνη.

Από τον τίτλο τής ανακοινώσεώς μου καθίσταται σαφές, ότι δεν θα ασχοληθώ με το *Δύναμις* τού Κορώνη καθ' αυτό. Ο αγαπητός φίλος και συνάδελφος Μανώλης Γιαννόπουλος το έχει

μελετήσει και παρουσιάσει ενδελεχώς στην εξαιρετική μελέτη του¹, *Η σύνθεση Δύναμις του Τρισαγίου ύμνου του πρωτοψάλτη Ξένου Κορώνη. Από τον 14ο στον 21ο αιώνα*, και εγώ δεν έχω να προσθέσω ή να διορθώσω κάτι επ' αυτής. Πολύ περισσότερο, φυσικά, δεν θα ασχοληθώ διόλου με τον Πρωτοψάλτη Ξένο τον Κορώνη.

Ας μου επιτραπεί μόνον εδώ, αρχικώς, να περιγράψω σύντομα το προφίλ τού Ρηγίνου εκ Ζαγοράς, μεταφέροντας στοιχεία, ήδη δημοσιευμένα, από την παλαιά έρευνα την οποία είχα πραγματοποιήσει για το πρόσωπο αυτό, πρώτα στα πλαίσια της διδακτορικής μου διατριβής και, αργότερα, κατά την φροντίδα μου για καταγραφή τής ψαλτικής παραδόσεως της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλικής Μαγνησίας.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

α. Ο Ρηγίνος εκ Ζαγοράς

Ο Ρηγίνος εκ της κώμης Ζαγοράς τού Πηλίου όρους τής Θεσσαλικής Μαγνησίας, είναι ένας αξιόλογος μελουργός, εξηγητής, συντημητής και κωδικογράφος, με ένα πολύπλευρο έργο, το οποίο, όμως, δε γνώρισε ευρεία διάδοση, ούτε στις χειρόγραφες μουσικές πηγές της εποχής του ή τις μεταγενέστερες, ούτε στην έντυπη παράδοση των εκκλησιαστικών μελών. Εκείνο, το οποίο καθιστά πολύ ενδιαφέρον το συγκεκριμένο πρόσωπο, είναι ότι πρόκειται για έναν από τους γνωστούς μαθητές του Πέτρου Πελοποννησίου, όπως ήδη προείπα, γεγονός το οποίο επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι ο Ρηγίνος πέρασε στην Κωνσταντινούπολη κάποιο χρονικό διάστημα της ζωής του, πιθανότατα σε νεανική ηλικία. Είναι, άλλωστε, πολύ παλαιές και ιδιαίτερα στενές οι σχέσεις του Πηλίου με την Πόλη: εμπορικές, με τα περίφημα και πολυτραγουδισμένα Ζαγοριανά καράβια· πολιτισμικές, καθώς οι ευκατάστατοι πηλιορείτες μεταναστεύουν μαζικά στην Πόλη για σπουδές· και εκκλησιαστικές, εφόσον, η Μαγνησία, με τις Μητροπόλεις και τις Επισκοπές της, διατηρεί άρρηκτους δεσμούς με την μητέρα Εκκλησία, το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, έως πολύ πρόσφατα, έως την προαγωγή τής Εκκλησίας τής Ελλάδος σε Αυτοκέφαλη Εκκλησία.

Για τον Ρηγίνο εκ Ζαγοράς συλλέγουμε ασφαλείς, θεωρώ, πληροφορίες από ένα, το μοναδικό, αυτόγραφο του, τον πολύ ενδιαφέροντα μουσικό κώδικα τής συλλογής τής **Ι. Μονής Κουτλουμουσίου Αγίου Όρους**, υπ' αριθμόν **441** (υπ' αριθμόν 3514 / 441 στον Κατάλογο Σπυρίδωνος Λάμπρου), μία **Ανθολογία της Παπαδικής** (του Εσπερινού - Όρθρου - Θείας Λειτουργίας) και του **Μαθηματαρίου**, διαστάσεων 18,3 x 13 cm, συγκεείμενη από 170 περίπου φύλλα, μαζί με τα λευκά, ολοκληρωμένη κατά την **α' δεκαετία τού ΙΘ' αιώνα**. Το περιεχόμενο τού κώδικος αφορά, κυρίως, σε μελοποιήσεις των λεγόμενων «νέων ποιητών» ή «νέων διδασκάλων», από τον Ιωάννη Πρωτοψάλτη της Μ.Χ.Ε. έως τον Πέτρο Πρωτοψάλτη τον Βυζάντιο, με ελάχιστες εξαιρέσεις ως προς τους «παλαιούς» μελουργούς, κυρίως, προς χάρη τού Μπαλασίου Ιερέως.

¹ Emmanouel Giannopoulos, *The composition Dynamis of the Trisagios hymn, by the protopsaltes Xenos Korones. From the 14th to the 21st century*, Proceedings of Crossroads Conference 2011. School of Music Studies, A.U.Th. / I.M.S., pg. 963 - 984.

Επιπλέον, στο χειρόγραφο ανθολογούνται αρκετά μέλη «εξηγήσεων» στη Μεταβατική Εξηγητική σημειογραφία την πρό της Νέας Μεθόδου².

Το πρώτο πράγμα που φανερώνει για τον εαυτό του ο κωδικογράφος μας στο μουσικό του αυτόγραφο, πριν ακόμη αποκαλύψει το όνομά του, είναι η σημαντικότερη ιδιότητά του: Είναι μαθητής του διδασκάλου Πέτρου Λαμπαδαρίου της Μ.Χ.Ε. και το γράφει με καμάρι: Ευθύς εξάρχης στο φ. 1α, σημειώνει τα εξής: *Παλαιά κατ'ήχον Κεκραζάρια, άπανα εξηγήθησαν παρά κυρ Πέτρου Λαμπαδαρίου του ημετέρου διδασκάλου προς ωφέλειαν των φιλομαθών. Αλλά, επανέρχεται στην ίδια δήλωση στο φ. 61α: Χερουβικά κατ'ήχον, κυρ Πέτρου Λαμπαδαρίου και ημετέρου διδασκάλου, και ομοίως στο φ. 113α: Έτερα Κοινωνικά κυρ Πέτρου Λαμπαδαρίου και ημετέρου διδασκάλου.*

Ως γραφεύς της Ανθολογίας ο Ρηγίνος δε συνέταξε κωδικογραφικό σημείωμα ή κολοφώνα, ίσως διότι, σύμφωνα με παρατήρηση του Γρ.Θ.Στάθη, «ενδεχομένως..., ο κώδιξ να είχε συνείχεια»³ πέρα από 170 φύλλα, η οποία είτε εξέπεσε, είτε δεν εγράφη ποτέ. Εντούτοις, έχουμε, έμμεσες αλλά σαφέστατες και αδιαμφισβήτητες μαρτυρίες του Ρηγίνου, ότι είναι γραφεύς του κώδικος, που διάσπαρτες στο χειρόγραφο συνοδεύουν το μελοποιητικό του έργο, το οποίο είναι αξιοσημείωτο. Ας δούμε τα δύο αυτά ζητήματα, την πατρότητα του χειρογράφου και το μελοποιητικό έργο του Ρηγίνου, μέσα από τις ποικίλες αναγραφές:

- φ. 16α: *Των αγίων και ενδύξων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου· ημέτερον, ήχος δ', Γω τριττώ της ερωτήσεως...*
- φ. 48α: *Μάθημα ψαλλόμενον εις τας εορτάς του αγίου ενδύξου προφήτου προσδρόμου και βαπτιστού Ιωάννου, ημέτερον, ήχος πλ. α', Τί σε καλέσωμεν...*
- φ. 50β: *Μάθημα της αγίας και ισαποστόλου Μαρίας της Μαγδαληνής· σύνθεσις ημετέρα, ήχος πλ. δ', Έχουσα μεγίστην προς τον Χριστόν...*
- φ. 85β: *Κοινωνικόν ημέτερον, εις άπαντας τους αγίους, ήχος βαρύς, Εις μνημόσυνον αιώνιον...*
- φ. 86α: *Ημέτερον, εις τα άγια Θεοφάνεια, ήχος α', Επεφάνη η χάρις του Θεού...*
- φ. 87β: *Ημέτερον, [Κοινωνικόν] ήχος δ', Ευλογημένος ο ερχόμενος...*
- φ. 87β: *Του αυτού [Χερουβικόν του Μεγάλου Σαββάτου], ήχος πλ. α', Σιγησάτω πάσα σαρξ βροτεία...*
- φ. 106β: *Κοινωνικόν ημέτερον, εις άπαντας τους αγίους, ήχος βαρύς, Εις μνημόσυνον αιώνιον... [Η αυτή σύνθεση με την ανωτέρω, την ανθολογηθείσα στο φ. 85β.]*
- φ. 107β: *Του αυτού, εις την εορτήν των αισιδίων κτητόρων, ήχος πρωτόβαρυσ, Μακάριοι ους εξελέξω...*
- φ. 144β: *Σύνθεσις Ρηγίνου Ζαγουρά [sic], ήχος βαρύς, Άγιος ο Θεός...*

² Αναλυτική περιγραφή του κώδικος βλ. Γρηγορίου Θ. Στάθη, *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων βυζαντινής μουσικής των αποκειμένων εν ταις βιβλιοθήκαις των ιερών μονών και σπητιών του Αγίου Όρους*, τόμος Γ', Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος - Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας, Αθήνα 1993, σελ. 302 - 307, κώδιξ υπ' αριθμόν 902 στην αρίθμηση του Καταλόγου.

³ Βλ. ό.π., σελ. 307.

[*Ασμαπικόν Τρισάγιον, καταγεγραμμένο υπό άλλης χειρός*⁴].

• Φ.147α: *Εκλογαί του Ψαλμού σύντομαι, ψαλλόμεναι εις τας θεομητορικές εορτας εις τόπον πολυελέου, τονισθείσαι παρ' εμού Ρηγίνου εκ της κάμης Ζαγοράς, ήχος δ', Λόγον αγαθόν...*⁵ [βλ. φωτ. 1^η].

Συνοψίζοντας τα έως τώρα· στο μουσικό του αυτόγραφο ο Ρηγίνος παραδίδει δέκα προσωπικές του μελοποιήσεις:

- Έναν σύντομο θεομητορικό Πολυέλεο (Εκλογή Πολυελέου).
- Ένα Ασμαπικό Τρισάγιο για προσαρμογή σε Μεγάλη Δοξολογία.
- Έναν εις τόπον Χερουβικού ψαλλόμενον ύμνο στη Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου.
- Τέσσερα Κοινωνικά (των Θεοφανείων, της Κυριακής των Βαΐων, ένα «εις πάντας τους αγίους» και ένα κπιτορικό), και
- τρία Μαθήματα (στους Πρωτοκορυφαίους Αποστόλους Πέτρο και Παύλο, στον Τίμιο Πρόδρομο και στην Αγία Μαρία την Μαγδαληνή).

Αξιοσημείωτο είναι, ότι όλα τα μελοποιήματα ανήκουν στο Παπαδικό γένος μελοποιίας, ενώ από αυτά κανένα δεν μεταχειρίζεται χρωματικό ήχο.

Ο Ρηγίνος παραδίδει όλα τα έργα του με την ένδειξη «ημέτερον», χωρίς να αναγράφει το όνομά του, με μία μόνη εξαίρεση, σχεδόν στο τέλος τού κώδικος, στην ανθολόγηση τού Πολυελέου του, όπου μαρτυρεί και την καταγωγή του. Αν εκείνη η ένδειξη απουσίαζε, ίσως να μη γνώριζαμε τίποτε για το αξιόλογο αυτό πρόσωπο.

Μια άλλη σημαντική ιδιότητα του Ρηγίνου εκ Ζαγοράς, ενδεικτική τής αξίας τού ανδρός, είναι αυτή τού συντημητού. Εκτός των ανωτέρω έργων, ο μελουργός στο αυτόγραφο του παραδίδει «κατ' ήχον χερουβικά [Οι τα Χερουβίμι], κυρ Πέτρου Πρωτοψάλτου του Βυζαντέως», με τη διευκρίνιση, «εν εκτάσει (ων) [sic], εσυντομεύθησαν παρ' εμού» (φ. 70β - 79α). Η σειρά είναι πλήρης, ιδιαίτερος αξιοπρόσεκτη, αλλά δεν γνώρισε διάδοση στη χειρόγραφη ή έντυπη παράδοση. Ο κώδικας Κουτλουμουσίου 441 είναι η μόνη πηγή στην οποία επεσημάνθη. Παρότι δε οι πρωτότυπες μελοποιήσεις του Πέτρου Βυζαντίου ανθολογήθηκαν σε πλήθος εκκλησιαστικών μουσικών χειρογράφων, εξηγήθηκαν στη Νέα Μέθοδο και εντύπως εξεδόθησαν επανειλημένως, η συντημητική προσπάθεια τού εκ Ζαγοράς μελουργού δεν έτυχε μεταγραφής στην καθ' ημάς αναλυτική σημειογραφία και, επίσης, παραμένει ανέκδοτη⁶.

Η άλλη σπουδαιότατη ιδιότητα τού Ρηγίνου, είναι αυτή τού «εξηγητού» των παλαιών μελών από την Μέση Πλήρη Βυζαντινή σημειογραφία στην Μεταβατική Εξηγητική γραφή τού

⁴ Ο Γρ. Στάθης, κατά την περιγραφή του κώδικος σημειώνει: «Αι σελίδες 144ν - 146 εγράφησαν υφ' ετέρου τινός εκ Ζαγοράς.» 'Ο.π., σελ. 307.

⁵ «Ενδιαφέρουσα σύνθεσις· Το Δόξα Πατρί του Ιακώβου (φ.151r) και το Και νυν και αεί - Ω, Δέσποινα πανύμνητε (φ. 152r) του Ιωάννου. Γρ. Θ. Στάθη, ό.π., σελ. 307.

⁶ Για την συμβολή του Ρηγίνου στην παράδοση του μέλους του Χερουβικού ύμνου βλ. Κωνσταντίνου Χαριλ. Καραγκούνη, *Η Παράδοση και Εξήγηση του μέλους των Χερουβικών της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Μελοποιίας* (διδακτορική διατριβή), Αθήναι 2003, Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας τής Ιεράς Συνόδου Εκκλησίας τής Ελλάδος, σελ. 549 - 550, υπό την αύξουσα αριθμηση για μεν τον μελουργό 130, για δε τα Χερουβικά 585/α - 592/η.

διδασκάλου του Πέτρου Πελοποννησίου, την προ της Νέας Μεθόδου, φυσικά. Στο αυτόγραφο του παραδίδει εξήγηση τού *Δύναμις* τού Τρισαγίου ύμνου, ισχυριζόμενος ότι πρόκειται για το μέλος τού Πρωτοψάλτου Ξένου τού Κορώνη, με σημείωση: *Δύναμις τού Κορώνη, όπερ εξηγήθη παρ' εμού προς ωφέλειαν των φιλομαθών, ήχος β', Δύναμις, Άγιος ο Θεός...* (φ. 99β). Το ζήτημα αυτό αποτελεί το κυρίως θέμα τής ανακοινώσεώς μου και θα το αναπτύξω κατωτέρω.

Συνοψίζοντας τα πολλά, ομολογουμένως, εισαγωγικά, ας σημειωθεί ότι ο Ρηγίνος εκ Ζαγοράς δεν αναδεικνύεται μόνο ένας φιλόπονος καλλιγράφος ή παραγωγικός μελουργός. Φανερόνεται, επιπλέον, ως εξηγητής της παλαιάς σημειογραφίας, αλλά και ως πρόσωπο με ευαισθησία σε λειτουργικής και τελετουργικής φύσεως ζητήματα της ορθόδοξης λατρείας. Οι συντηρητικές του παρεμβάσεις σε εκτενείς μελοποιήσεις παλαιότερων διδασκάλων καθιστούν τις τελευταίες εκκλησιαστικές και καταλληλότερα προσαρμοσμένες στις λατρευτικές ανάγκες της εποχής του.

Δυστυχώς, το αυτόγραφο τού Ρηγίνου είναι αχρόνιστο ή και κολοβό, με συνέπεια να μην είναι γνωστή η χρονία γραφής του χειρογράφου. Φαίνεται, όμως, ότι ο Ζαγοριανός μελουργός ακμάζει κατά την εποχή δράσεως τού Πέτρου Βυζαντίου, επίσης μαθητού, ως γνωστό, του Πέτρου Πελοποννησίου. Έτσι, ο Ρηγίνος πρέπει να τοποθετηθή χρονικώς στο διάστημα μεταξύ τών μέσων τού ΙΗ' αιώνας (αφού ο δάσκαλός του Πέτρος Λαμπαδάριος πεθαίνει το έτος 1778) και του α' τετάρτου του ΙΘ' αιώνας.

Ελλείψει άλλων μαρτυριών και βάσει τής προελεύσεως τού αυτόγράφου τού Ρηγίνου, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει, ότι πρόκειται για αγιορείτη μοναχό. Κάτι τέτοιο, όμως, είναι αυθαίρετο. Το δε όνομά του, «Ρηγίνος», θα μπορούσε να του έχει δοθεί σε μοναχική κουρά (αν και πουθενά δε δηλώνει μοναχός), εντούτοις, πρόκειται για κοινό όνομα στο Πήλιο και στη Μαγνησία, γενικότερα. Απαντά συχνά σε λαϊκούς. Ο ιερομάρτυς Ρηγίνος (Δ' αιών μ.Χ.: η Μνήμη του εορτάζεται στις 25 Φεβρουαρίου) υπήρξε επίσκοπος τής νήσου Σκοπέλου τού συμπολέγματος των Βορείων Σποράδων. Ακόμη σήμερα, είναι ιδιαίτερα αγαπητός άγιος στην περιοχή. Όσον αφορά τον μελουργό Ρηγίνο εκ Ζαγοράς, θεωρώ σχεδόν βέβαιο, ότι πρόκειται για λαϊκό, όχι μοναχό, ιεροψάλτη.

β. Το ανθολογημένο «Δύναμις»

Έρχομαι, τώρα, στο κεντρικό ζήτημα τής ανακοινώσεώς μου· είναι το *Δύναμις* τού Τρισαγίου ύμνου, το οποίο παραδίδει ο Ρηγίνος εκ Ζαγοράς στον αυτόγραφο του κώδικα, δηλώνοντας ότι πρόκειται για το έργο τού Ξένου Κορώνη σε δική του προσωπική «εξήγηση» «προς ωφέλειαν των φιλομαθών» [*Δύναμις του Κορώνη, όπερ εξηγήθη παρ' εμού προς ωφέλειαν των φιλομαθών, ήχος β', Δύναμις, Άγιος ο Θεός...* (φ. 99β)].

Εδώ, όμως, ξεκινά μία σειρά ερωτημάτων, τα οποία οδηγούν σε απροσδόκητες και ανατρεπτικές ερευνητικές περιπέτειες. Η επισήμανση τού έργου στον Γ' τόμο τού Καταλόγου μουσικών χειρογράφων τού Αγίου Όρους τού Γρ. Στάθη μάς φέρνει αντιμέτωπους με κάποια ζητήματα:

Πρώτο· αμέσως μετά την ανθολόγηση τής εν λόγω εξηγήσεως, ο Ρηγίνος παραδίδει άλλο ένα *Δύναμις*, με αναγραφή, «*Έτερον του αυτού, ήχος β'*» (φ. 100α), το οποίο δεν είναι άλλο από το περίφημο *Δύναμις* τού Κορώνη. Ο Στάθης βοηθά πολύ την κατάσταση, διότι στον μνημο-

νευθέντα τόμο παραθέτει φωτογραφία των ΦΦ. 99β-100α του κώδικος, όπου (στο Φ. 100α) όντως εύκολα αναγνωρίζει κανείς την έναρξη τού *Δύναμις* τού Κορώνη. Ξέρουμε, όμως, ότι του Κορώνη διασώζεται ένα μόνο *Δύναμις*. Αυτό, βεβαίως, ανά τους αιώνες γνώρισε ποικίλες δοκιμασίες, διαμορφώσεις, συντμήσεις, «παρεμβολές», «παρεκβολές» κι εξηγήσεις, σύμφωνα με τη μελέτη τού Μανώλη Γιαννόπουλου, που εξ αρχής μνημόνευσα, αλλ', εντούτοις, το *Δύναμις* τού Κορώνη είναι ένα και μοναδικό. Πώς εδώ βρισκόμαστε ενώπιον δύο *Δύναμις* τού Πρωτοψάλτου; Πρόκειται για κάποιο χαμένο μέλος, το οποίο διέσωσε στο αυτόγραφο του ο Ρηγίνος; Κάτι τέτοιο ευθύς αποκλείεται, λόγω της μακρυνής χρονικής απαστάσης τής ανθολογήσεως από την εποχή ακμής τού μελουργού της. Το ξέρουμε όλοι, ότι τέτοια έργα, τόσο σπουδαίων μελουργών δεν χάνονται εύκολα, για να ανακαλυφθούν εκ νέου μετά από τέσσαρες αιώνες. Άλλη υπόθεση: Να είναι το πρώτο *Δύναμις* εξήγηση τού Ρηγίνου και το δεύτερο το πρωτότυπο; Η δομή, η έκταση, η ανάπτυξη των μελικών «θέσεων» και άλλα εσωτερικά στοιχεία αποκλείουν, πάλι μετά βεβαιότητας, και αυτή την υπόθεση.

Με κάποια παρόμοια συλλογιστική, υποθέτω πως έφθασε ο καθηγητής Στάθης στο συμπέρασμα, ότι το πρώτο *Δύναμις* είναι εξήγηση τού Ρηγίνου στο λεγόμενο «συνηθισμένο» *Δύναμις* και όχι στο αντίστοιχο έργο τού Ξένου Κορώνη. Αυτό δηλώνει κατηγορηματικά στον Κατάλογο του κατά την περιγραφή τού αυτογράφου τού Ρηγίνου⁷.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές, ότι η έρευνά μου ξεκίνησε προς άλλη κατεύθυνση, αλλά, τελικώς, χρειάστηκε να χαράξω και να ακολουθήσω νέα πορεία. Ο αρχικός σχεδιασμός ήταν να μελετήσω τις εξηγητικές παρεμβάσεις τού Ρηγίνου στο *Δύναμις* τού Κορώνη. Έπειτα, όμως, που αποδείχθηκε ότι δεν επρόκειτο περί αυτού, προκειμένου να μελετήσω το εξηγητικό έργο τού Ρηγίνου, ήμουν υποχρεωμένος να λύσω πρώτα το πρόβλημα τής ταυτοποίησης τού *Δύναμις*, που εκείνος εξήγησε. Είναι όντως το «συνηθισμένο» *Δύναμις*, όπως ισχυρίζεται ο Στάθης; Χωρίς την παραμικρή διάθεση αμφισβήτησης του δασκάλου μου, όφειλα να διασταυρώσω την πληροφορία, ώστε να εντοπίσω το πρωτότυπο *Δύναμις* ή και το αντίβολο, που χρησιμοποίησε ο Ρηγίνος. Αυτό θα ήταν ευχής έργον, αλλά όλοι ξέρουμε ότι κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά δύσκολο.

Ξεκινά, λοιπόν, η αναζήτηση. Τί ξέρουμε για το «συνηθισμένο» *Δύναμις*; Ως γνωστόν, στη νεώτερη ψαλτική παράδοση αναφέρεται ένα *Δύναμις* με την επωνυμία «το *συνηθισμένον*», χωρίς ποτέ να έχει αποδοθεί σε κάποιον μελουργό, παλαιό ή νέο. Αυτό το *Δύναμις*, αν και φέρει τον χαρακτηρισμό «*συνηθισμένον*», δεν χαίρει ιδιαίτερας προτιμήσεως από τους σύγχρονους Πρωτοψάλτες, ίσως επειδή στερείται «σολιστικού» μέρους στο *Άγιος Αθάνατος*. Ως εκ τούτου, δεν είναι πολύ εντυπωσιακό (για να μιλήσω κομψά). Προσωπικά, το εκτιμώ ιδιαίτερω.

Η έρευνα μου ακολούθησε την εξής διαδρομή:

- Πρώτα αναζήτησα το «*συνηθισμένον*» *Δύναμις* σε βυζαντινές και μεταβυζαντινές πηγές, τόσο μέσω Καταλόγων μουσικών χειρογράφων, όσο και στις πολλές πηγές που έχω, κυρίως φωτογραφημένες, στο προσωπικό μου αρχείο. Η έρευνά μου υπήρξε απελπιστικώς άκαρπη. *Δύναμις* με τέτοια επωνυμία δεν απαντά σε καμμία βυζαντινή και μεταβυζαντινή πηγή. Τί, λοιπόν; Πρόκειται για μέλος τού ΙΗ' αιώνα; Η υπόθεση αυτή δεν μπορούσε να ευσταθεί, διότι αν είχε γραφεί κατά τον ΙΗ' αιώνα, θα ήταν ήδη μελοποιημένο στην Εξηγητική σημειογραφία.

⁷ Βλ. ό.π., σελ. 307.

Ποιός ο λόγος να το εξηγήσει ο Ρηγίνος; Και άλλο ένα επιχείρημα απέρριπτε αυτή την υπόθεση. Αν είχε μελοποιηθεί τον ΙΗ' αιώνα, δεν θα παροδίδετο ανωνύμως.

Μεγίστης Λαύρας 1024, γραμμένο στα 1788 απο το χέρι του **Σεραφειμ Μυπληναίου**, προηγούμενου της **Ι.Μ. Μεγίστης Λαύρας. ΠΑΠΑΔΙΚΗ ΘΕΙΑΣ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ** - Χαρτ. 21,5 x 17,2 cm - φύλλα 386 + ια' Κατάλογος Σπυρ. Λάμπρου - Σοφρ. Ευστραπάδου Θ-162.

[2^α] Αρχή συν Θεώ αγία των συλλειτουργημάτων των θείων και ιερών λειτουργιών του τε Χρυσοστόμου, Βασιλείου του μεγάλου και η των προηγιασμένων. Αρχτέον ουν κατά το ακόλουθον· της θείας λειτουργίας του Χρυσοστόμου. Το παρόν ήχος β', Άγιος ο Θεός... [2^α] Του βήματος, Άγιος ο Θεός... [2^β] Έτερον θεσσαλονικαίον αρχαίον, του βήματος, Άγιος ο Θεός... [3^α] Το αυτό εξηγηθέν υπό Θεοδύλου, Άγιος ο Θεός... [3^α] Έτερον αθηναϊκόν παλαιόν, Άγιος ο Θεός... [2^β] Εξηγητόν το ίδιον, Άγιος ο Θεός... [4^α] Έτερον, Δύναμις, Άγιος ο Θεός... [4^α] Έτερον μέγα, Δύναμις, Άγιος ο Θεός... [4^β] Κυρ Ξένου του Κορώνη· Έτερον δύναμις πανυγηρικόν ψαλλόμενον εις δεσποπικάς εορτάς, Δύναμις, Άγιος ο Θεός... [5^β] Έτερον εις το μικρόν δύναμις, Τερρετε... [6^α] Έτερον ασματικόν παλαιόν, Δύναμις, Άγιος ο Θεός... [6^β] Έτερον του Μαγουλά, ήχος δ', Δύναμις, Άγιος ο Θεός... [8^α] Έτερον κυρ Ιωάννου του Κουκουζέλου, Δύναμις, Άγιος ο Θεός...

- Ξεκίνησα, λοιπόν, έπειτα αντιστρόφως να αναζητώ το «συνηθισμένο» Δύναμις στη Νέα Μέθοδο. Με μιά πρόχειρη ματιά σε κώδικες της Νέας Μεθόδου, μέσω καταλογογραφικών έργων, διεπίστωσα ότι αυτές ανθολογούν μεν Δύναμις, αλλά σε ελάχιστες εξ αυτών ανθολογείται μέλος με χαρακτηρισμό «το συνηθισμένο». Φαίνεται, επομένως, ότι η ονομασία αυτή καθιερώθηκε από την έντυπη παράδοση του μέλους και εξής. Από όσους κώδικες ανθολογούν το Δύναμις με αυτή την ένδειξη, δειγματοληπτικώς αναφέρω εδώ τους κώδικες της **Ι. Μονής Προφήτου Ηλιού Ύδρας 617** (Ανθολογία, β' ήμισυ ΙΘ' αιώνας, χφ Γεωργίου Μάνου, φ. 111α) και **Ι. Μονής Παναγίας Ζούρβας Ύδρας 8** (Μουσική Φυλλάς, έτους 1928, χφ Ανδρέου Μπουρλετίδη, φ. 107β), τους οποίους επεσήμανα στον Κατάλογο μουσικών κωδίκων της νήσου Ύδρας, του Αχιλλέως Χαλδαιάκη⁸.

- Στο ίδιο έργο επεσήμανα και μία ανθολόγηση του Δύναμις στη Μεταβατική Εξηγητική σημειογραφία την προ της Νέας Μεθόδου (δυστυχώς ακέφαλη). Πρόκειται για το υπ' αριθμόν 7 χειρόγραφο της **Ι. Μονής Παναγίας Ζούρβας** (Ανθολογία, αρχές ΙΘ' αιώνας, φ. 71α)⁹.

- Έπειτα ανέτρεξα στον Χουρμούζιο Χαρτοφύλακα. Ο μακαριστός αυτός δάσκαλος φώτισε την έρευνά μου με τον αυτόγραφο κώδικά του **ΕΒΕ-ΜΠΤ 704**, του έτους 1819. Είναι ο Β' Τόμος της Παπαδικής με μέλη του Όρθρου και της Θείας Λειτουργίας. Στα φ. 289^ρ - 291^υ ο Χουρμούζιος εξηγεί τρία Δύναμις, εκ των οποίων το τρίτο είναι το γνωστό του Ξένου Κορώνη. Τα δύο πρώτα, τα οποία είναι αρκετά όμοια μεταξύ τους, υπό την έννοια ότι έχουν πολλές κοινές

⁸ Βλ. Αχιλλέως Χαλδαιάκη, *Τα Χειρόγραφα Βυζαντινής Μουσικής - Νησιωτική Ελλάδα - Ύδρα*, τόμος Α', Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 2005, σελ. 226 και 326, αντιστοίχως.

⁹ Βλ. Αχιλλέως Χαλδαιάκη, ό. π., σελ. 317. // See above, Achilleos Chaldaiaki, p. 317.

μελικές «θέσεις» (φράσεις), ανθολογούνται ανωνύμως. Όμως, κατά αγαθή συγκυρία, ο Χουρμούζιος για το δεύτερο από αυτά διασώζει τον χαρακτηρισμό «έτερον αζιορείτικον». Το πρώτο, πάλι, Δύναμις δε φέρει καμμία ένδειξη, αλλά ούτε και ο χαρακτηρισμός «το συνηθισμένον» μαρτυρείται σε κάποια από τις δύο ανώνυμες μελοποιήσεις.

- Αμέσως μετά, ανέτρεξα στις παλαιές έντυπες Παπαδικές. Πρώτα κατέφυγα στο *Ταμείον Ανθολογίας* του Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τής Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, ενός εκ των τριών εφευρετών τής Νέας Μεθόδου (στα 1814), στην έκδοση του Θεοδώρου Φωκαέως στα 1834, όπου δημοσιεύονται οι εξηγήσεις του παλαιού ρεπερτορίου από τον Γρηγόριο. Στον Α' Τόμο, στις σελίδες 124-125, δημοσιεύεται για πρώτη φορά «Δύναμις το συνηθισμένον, ήχος β'». Για απλή πληροφόρηση σημειώνω, ότι προτάσσεται του ευρέως διαδεδομένου σήμερα Δύναμις του Γεωργίου Κρητός. Συμπέρασμα: Είτε ο Γρηγόριος Πρωτοψάλτης κατά την εξήγησή του, είτε λίγο αργότερα ο Θεόδωρος Φωκαεύς κατά την έκδοσή του, βάπτισαν το εν λόγω Δύναμις ως «συνηθισμένον», θέλοντας να δηλώσουν, ότι πρόκειται για εκείνο που ανθολογείται πρώτο στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές Παπαδικές ή Ανθολογίες, αμέσως μετά το *Τρισάγιο* του Βήματος. Άρα, ο χαρακτηρισμός έχει καθιερωθεί έως το 1834.

- Ενδιαφέρον παρουσιάζει και μια άλλη έκδοση τής Παπαδικής από τον Ιωάννη και τον Στέφανο, Λαμπαδάριο και Α' Δομέστικο τής Μ. Χ. Εκκλησίας, αντιστοίχως, γνωστή ως τετράτομος *Πανδέκτης*. Στον Δ' Τόμο του σπουδαίου αυτού εκδοτικού άθλου δημοσιεύονται:

α) Το γνωστό *Τρισάγιο του Βήματος* ως «Δύναμις τού Βήματος, ήχος β'» (σελ. 33 - 34).

β) «Δύναμις το συνηθισμένον» (σελ. 34 - 35).

γ) «Έτερον Γεωργίου τού Κρητός ήχος β'» (σελ. 35 - 36).

γ) «Έτερον αζιορείτικον, ήχος β'» (σελ. 36 - 38).

δ) «Έτερον μελοποιηθέν παρά Ξένου τού Κορώνη, ήχος β'» (σελ. 38 - 43), και

ε) «*Τρισάγιο του Βήματος, ήχος β'*» (σελ. 43 - 44), εκτενέστερο και διαφορετικό από το γνωστό, για το οποίο δεν αναζήτησα άλλα στοιχεία.

Το εδώ δημοσιευμένο «αζιορείτικον» Δύναμις είναι η προαναφερθείσα εξήγηση του Χουρμούζιου στον ΕΒΕ-ΜΠΤ 704, το οποίο, προσωπικά, δεν το έχω επισημάνει σε άλλη έκδοση.

- Εν συνεχεία: συγκρίνοντας το «συνηθισμένον» Δύναμις τού *Ταμείου Ανθολογίας* και της *Πανδέκτης* με τις δύο ανώνυμες εξηγήσεις του Χουρμούζιου στον ΕΒΕ-ΜΠΤ 704, διεπίστωσα ότι ταυτίζεται με την πρώτη εξ αυτών, την άνευ χαρακτηρισμού, και όχι με την «αζιορείτικη».

- Έως εδώ καλώς. Στη συνέχεια, όμως, προκύπτει πρόβλημα. Αντιπαραβάλλοντας τήν εξήγηση τού Ρηγίνου εκ Ζαγοράς με το «συνηθισμένο» Δύναμις, κατά την υπόδειξη τού καθηγητού Στάθη, διεπίστωσα ότι τα μέλη δεν ταιριάζουν! Συμπέρασμα: Ποιός είμαι εγώ να διορθώσω το δάσκαλό μου; Όμως, αποθρασύνομαι να βεβαιώσω, ότι η εξήγηση τού Ρηγίνου, δεν αφορά, βεβαίως, το Δύναμις τού Κορώνη, αλλά, πάλι, ούτε και το λεγόμενο «συνηθισμένον».

- Κατόπιν τούτου, έστρεψα την προσοχή μου στην εξήγηση στη Νέα Μέθοδο τού «αζιορείτικου» Δύναμις τού Χουρμούζιου και αυτό, όντως, ταιριάζει απόλυτα με την εξήγηση τού Ρηγίνου, παρότι η τελευταία -θυμίζω- είναι στη Μεταβατική Εξηγητική σημειογραφία.

- Από εδώ και πέρα τελειώνουν οι περιπέτειες και έρχονται οι ευλογίες. Κατά μία αγαθή δόση τού Αγίου Τριαδικού Θεού, ο υπ' αριθμόν 15 μουσικός κώδικας τής Φιλαρχαίου Εταιρείας Αλμυρού Μαγνησίας «η Όθρυς», ένα πολύτιμο αλλά ταλαιπωρημένο αυτόγραφο τού σπουδαίου βυζαντινού μελουργού Παναγιώτη τού νέου Χρυσάφη (τέλη α' τετάρτου - δ' τέταρτο ΙΖ' αιώνας), μου επεφύλασσε μία έκπληξη. Σεμνύνομαι να πω, ότι τα οκτώ σπάνια μουσικά χειρόγραφα τής συλλογής είχα την ευλογία να ανακαλύψω προ πολλού και αφού τα φωτογράφησα, δημοσιοποίησα την ύπαρξή τους και λεπτομερή περιγραφή τους, θέλω δε να ελπίζω, ότι κάποτε θα ευδοκήσει ο Κύριος να δημοσιεύσω αναλυτική περιγραφή των περιεχομένων τους. Ο νέος Χρυσάφης, λοιπόν, στον κώδικα ΦΕΑ 15, στο φ. 112^α - 112^β, αθολογεί το «αζιορείτικον» Δύναμις, αυτό που εξήγησε ο Ρηγίνος, ακριβώς με αναγραφή «το αζιορείτικον, ήχος β'». Δεν είναι, βεβαίως, η μοναδική αθολόγηση τής μελοποίησεως σε πηγές αυτού τού είδους, αλλά η πολύτιμη μαρτυρία τού Χρυσάφη βοηθά να ταυτοποιήσουμε την εξήγηση τού Ρηγίνου στη Μέση Πλήρη Βυζαντινή σημειογραφία. Έτσι, καθίσταται εφικτή η μορφολογική μελέτη τού εξηγητικού έργου τού Ρηγίνου εκ Ζαγοράς, εφόσον, πλέον, έχουμε διαθέσιμο το «αζιορείτικον» Δύναμις σε όλες τις σημειογραφικές φάσεις τής Ψαλτικής.

- Τα πραγματικά, όμως, θαύματα στην υπόθεση είναι άλλα:

α) Ο νέος Χρυσάφης είναι γραφεύς εννέα, εξ όσων γνωρίζω, κωδίκων. Απευθύνθηκα στον αγαπητό συνάδελφο Δήμο Παπατζαλάκη από τη Θεσσαλονίκη, που τώρα εκπονεί διδακτορική διατριβή για τον νέο Χρυσάφη (και τον οποίο δημοσίως ευχαριστώ) και με διαβεβαίωσε, ότι σε καμμία άλλη από τις Παπαδικές του ο Χρυσάφης δεν παραδίδει Δύναμις με ένδειξη «αζιορείτικον». Ο ΦΕΑ 15 είναι ο μόνος.

β) Προχθές το βράδυ, στις 7 Σεπτεμβρίου, καθώς έγραφα αυτές τις αράδες, πρόσεξα ότι ο μέγας διδάσκαλος και κωδικογράφος ολοκλήρωσε την Παπαδική του ΦΕΑ 15 στις 7 Σεπτεμβρίου του έτους 1672, ακριβώς 345 χρόνια πριν.

γ) Το εντυπωσιακότερο. Ο Χρυσάφης, αντιγράφοντας το «αζιορείτικον» Δύναμις στον ΦΕΑ 15, διέπραξε ένα αντιγραφικό σφάλμα. Έγραψε τη λέξη Δύναμις με -ει- στη συλλαβή «-μις»: «Δύναμεις». Ο Ρηγίνος εκ Ζαγοράς στην εξήγηση τού ίδιου Δύναμις διέπραξε το αυτό ορθογραφικό λάθος. Σύμπτωση; Ίσως. Ίσως, πάλι, όχι. Αν αναλογιστούμε, ότι το αυτόγραφο τού Χρυσάφη προέρχεται από την περιοχή τού Αλμυρού τής Θεσσαλικής Μαγνησίας, περιφέρεια όπου ανήκει και το Πήλιο με τη Ζαγορά, δε θεωρώ απίθανο ο Ρηγίνος να είχε τον ΦΕΑ 15 ως αντίβολο για την εξήγηση τού «αζιορείτικου» Δύναμις. Μάλιστα, ανάμεσα στους μουσικούς κώδικες τής ΦΕΑ σώζεται σήμερα ένα αυτόγραφο Δοξαστάριο τού Πέτρου Βυζαντίου, το οποίο ίσως να έφερε στη Μαγνησία από την Κωνσταντινούπολη ο Ρηγίνος, όταν επέστρεψε από τις μουσικές του σπουδές κοντά στον Πέτρο Πελοποννήσιο, έχοντας, ίσως, προχωρημένο συμμαθητή του τον Πέτρο Βυζάντιο. Θα μου πείτε... υποθέσεις. Θα απαντήσω: Για την έρευνα, μέχρι να αποδειχθεί το αντίθετο, δε βλάπτουν.

- Τέλος, ένα βήμα έρευνας ακόμη:

Με βάση τη γραφή τού «αζιορείτικου» Δύναμις στον ΦΕΑ 15, εύκολα επεσήμανα το έργο και σε άλλα παρόμοια μουσικά χειρόγραφα τής περιόδου, άλλα προγενέστερα και άλλα μεταγενέστερα, τα οποία, πάντως, δεν έφεραν ένδειξη «αζιορείτικον».

Τώρα, με βάση τις μουσικές πηγές που ήδη ανέφερα και μερικές άλλες ακόμη, προχώρησα σε συγκριτικές μορφολογικής φύσεως παρατηρήσεις επί της εξήγησης τού Ρηγίνου. Αγαπητοί συνάδελφοι, κλείνοντας, επιτρέψτε μου να σας παρουσιάσω ένα δείγμα από την εργασία μου αντιπαραβολής των εκδοχών τού «αζιορείτικου» *Δύναμις* στις διάφορες φάσεις της βυζαντινής σημειογραφίας.

Αυτή η φάση τής μελέτης μου, όπως καταλαβαίνετε, δεν έχει ολοκληρωθεί. Επιφυλλάσσομαι να την υποβάλω πλήρη στα Πρακτικά τού Συνεδρίου, όμως, παρακαλώ, να μου επιτραπεί να την υποβάλω με διαφοροποιημένο τίτλο, κάπως έτσι: «*Εξήγηση τού Ρηγίνου εκ Ζαγοράς στο “αζιορείτικον” Δύναμις· όχι πλέον στού Ξένου Κορώνη*».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το «συνηθισμένο» *Δύναμις*, σε μια κατασταλαγμένη εκδοχή, επισημαίνεται σε μουσικές πηγές τού ΙΖ' αιώνας, χωρίς να είναι, προς το παρόν, δυνατός ένας ακριβέστερος προσδιορισμός τού χρόνου μελοποιήσεώς του, δεδομένου ότι δεν έχει δημοσιευθεί, απ' όσο γνωρίζω, κάποια ειδική μελέτη περί αυτού. Φαίνεται, όμως, πως πρόκειται για αρκετά παλαιότερο μέλος· θα ριζοκινδύνευα την υπόθεση ότι οι απαρχές του πρέπει να αναζητηθούν στην βυζαντινή περίοδο. Η ανθολόγησή του στις Παπαδικές και Ανθολογίες πριν από το *Δύναμις* του Κορώνη, θα μπορούσε να είναι ένδειξη της αρχαιότητος αυτού, αν συμβαίνει στα *Δύναμις* αυτό που ισχύει, επί παραδείγματι, στα Χερουβικά να ανθολογούνται, δηλαδή, σύμφωνα με την χρονική σειρά των ποιητών τους.

Εντούτοις, στο πέρασμα των εποχών, το μέλος αυτό πρέπει να διήλθε από πολλές μεταμορφώσεις με προσθήκες, περικοπές ή ανακαταστρώσεις του, βάσει των εκάστοτε διαμορφούμενων μελοποιητικών τάσεων, αλλά και των τοπικών ψαλτικών και εκκλησιαστικών παραδόσεων. Οι διαφοροποιήσεις αυτές δεν έπαψαν ούτε μετά τον ΙΖ' αιώνα και αυτός είναι ο κυριώτερος λόγος, για τον οποίο δεν είναι εύκολη η ταύτιση τής εξήγησης τού Ρηγίνου με τις παλαιότερες εκδοχές τής μελοποιήσεως.

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Εν κατακλείδι· χάριν επιλόγου.

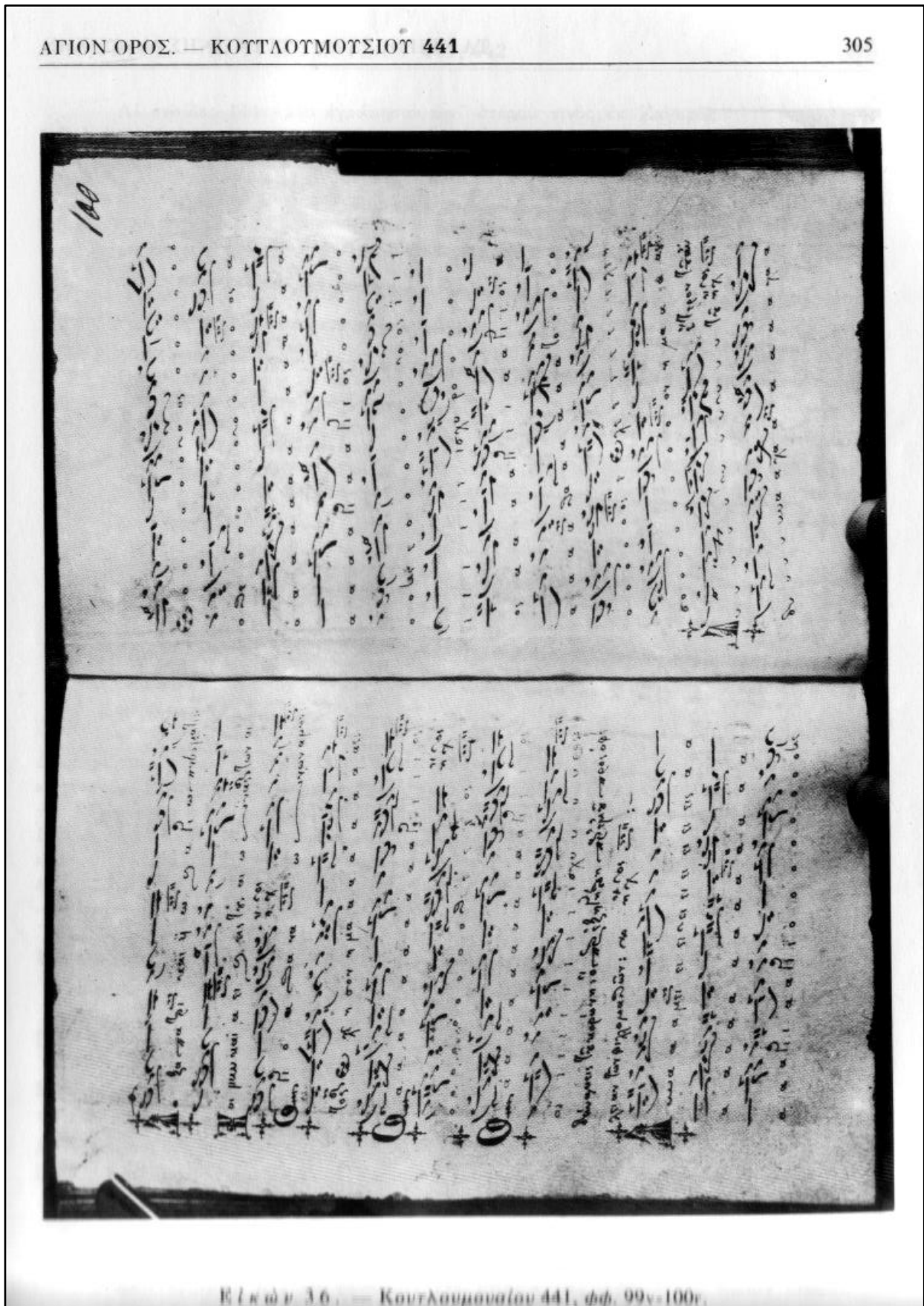
Μπαίνω στον πειρασμό να κάνω υποθέσεις, για ποιό λόγο ο Ρηγίνος ισχυρίζεται ότι πρόκειται για το *Δύναμις* τού Κορώνη: Να ήταν ένα αντιγραφικό σφάλμα, το οποίο ο γραφέας δε θέλησε να διορθώσει για λόγους αισθητικής τού κώδικος; Ή μήπως, μη έχοντας ο Ρηγίνος ευρεία εποπτεία τής χειρογράφου παραδόσεως, είχε εσφαλμένη πληροφόρηση, εάν υποθέσουμε, ότι στην εποχή του το έργο παρεδίδετο ψευδεπιγράφως, όπως, λ.χ. τα περί Αναστασιματαρίου τού Ιωάννου Δαμασκηνού; Δε νομίζω, πάντως, ότι πρέπει να προσάψουμε δόλο στον μακαριστό φίλεργο κωδικογράφο και μουσικό, ο οποίος από το αυτόγραφό του φαίνεται συμπαθέστατος και χαμηλού προφίλ. Υπενθυμίζω, αυτό που σημείωσα νωρίτερα: Ο Ρηγίνος στον κώδικά του

παραδίδει τα έργα του με σεμνότητα, με την ένδειξη «ημέτεροι», χωρίς να αναγράφει το όνομά του, με μία μόνη εξαίρεση, περί το τέλος τού κώδικος, στην αυθολόγηση τού Πολυελέου του, την οποία αν δεν είχαμε, σήμερα ίσως ήταν άγνωστο το όνομα και η ύπαρξη τού μελουργού.

ΕΙΚΟΝΕΣ / IMAGES

Φωτογραφία 1^η. Η μελοποίηση του Πολυελέου *Λόγον αγαθόν...*, σε ήχο δ', από τον Ρηγίνο εκ Ζαγοράς. Η φωτογραφία από, Γρ. Θ. Στάθη, *Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος, τόμος Γ'*, σελ. 306.

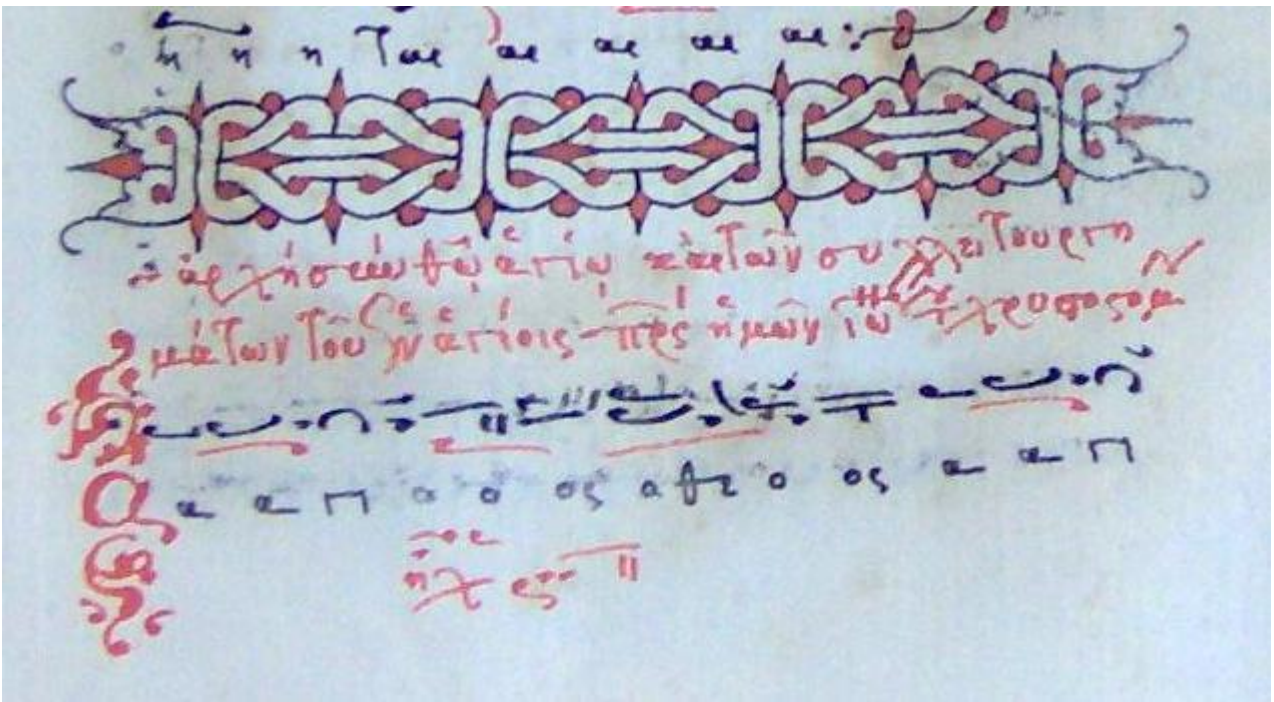

ΕΙΣ ὦ ρ 36. — Κουτλουμουσίου 441, φ.φ. 99v-100r.

Φωτογραφία 2^η. Οι ανθολογήσεις των Τρισαγίων και των Δύναμεις στον κώδικα Κουτλουμουσίου 441. Η φωτογραφία από, Γρ. Θ. Στάθη, Τα χειρόγραφα Βυζαντινής μουσικής. Άγιον Όρος, τόμος Γ', σελ. 305.

Φωτογραφία 4^η. Λεπτομέρεια από το αλμυρωτικό αυτόγραφο του Παναγιώτου νέου Χρυσάφου.

Κ.Χ.Κ.
Βόλος, 30 Αυγούστου 2017
Λευκωσία, 7 Σεπτεμβρίου 2017